

लेखप्रकाशन विवरण: सङ्कलन: २०७७/०४/०७, समीक्षण: २०७७/०४/१५, सुधार: २०७७/०४/२५, स्वीकृत: २०७७/०५/०५

मेचे जातिको परिचयात्मक अध्ययन

इन्द्रकला भण्डारी

समाजशास्त्र विभाग,

त्रिवि, पद्मकन्या बहुमुखी क्याम्पस

लेखसार

नेपालमा बसोवास गर्ने अल्पसङ्ख्यक लोपोन्मुख समुदायअन्तर्गत पर्ने आदिवासी जनजातिका रूपमा मेचे जातिलाई लिइन्छ। मेचे जातिको बसोवास विशेषतः प्रदेश नं १ को भ्यापा जिल्लाका जलथल, भद्रपुर, लखनपुर अनारमुनी, ज्यामिरगढी, बाहुनडाँगी, शनिश्चरे, चकचकी, महेशपुर बनियानीजस्ता विभिन्न गाउँवस्तीहरूमा पाइन्छ। नेपाल बाहिर भारतको आसाम, पश्चिम बंगाल, सिक्किम तथा भुटानका केही क्षेत्रहरूमा पनि यिनीहरू बसोवास गर्दछन्। यिनीहरूका मौलिक सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक विशेषता यो आदिवासी जनजातिलाई चिनाउने प्रमुख आधार हुन्। यो लेख मेचे जातिको परिचयात्मक अध्ययनसँग सम्बन्धित छ। विश्लेषणात्मक र विवरणात्मक ढाँचामा आधारित छ। यस लेखमा सङ्ख्यात्मक भन्दा गुणात्मक तथ्याङ्क प्रयोग गरिएका छन्। प्राथमिक तथा द्वितीयक दुवै प्रकारका तथ्याङ्क एवम् सूचनाको विश्लेषण गरिएको छ। प्राथमिक तथ्याङ्क मूलतः भ्यापा जिल्लाको धाइजन, मेचीनगर, बाहुनडाँगी, इटाभट्टा, अनारमुनीजस्ता गाउँवस्तीमा बसोवासगर्ने मेचे समुदायबाट सङ्कलन गरिएको हो।

शब्द कुञ्ज: मेचे जाति, उत्पत्ति तथा नामकरण, बसोवास एवम् जनसङ्ख्या, गोत्र तथा थर, सामाजिक नेतृत्व, भेषभुषा तथा गरगहना

१. पृष्ठभूमि

नेपाल बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक तथा भौगोलिक विविधतायुक्त मुलुक हो (नेपाल सरकार, २०७२, पृ.१)। वि.सं २०६८ को जनगणनामा उल्लेख भएको तथ्याङ्कलाई हेर्दा यो मुलुकमा जातजातिको सङ्ख्या १२५ रहेको देखिन्छ (CBS, 2012, p. 3)। यस्ता विभिन्न किसिमका जातजाति तथा जनजातिहरूमध्ये छुट्टै किसिमको धर्म, संस्कृति र परम्परा भएको जाति नेपालको तराईमा बसोवास गर्ने मेचे समुदाय पनि हो। मेचे जातिको बसोवास भ्यापा जिल्लाको विभिन्न गाउँवस्ती विकासहरूमा पाइन्छ।

यस जातिका बारेमा सर्वप्रथम जानकारी दिने विद्वान् Hamilton छन्। Hamilton ले १८०३ मा विजयपुर राज्यको भ्रमण गरी उक्त ठाउँको पूर्वी भागमा मेचे जातिको बसोवास भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् (Hamilton, 1971, pp. 124-26)। Campbel मेचे जातिको बारेमा कलम चलाई जानकारी दिने अर्का विद्वान् हुन्। उनले मेचे जाति पूर्वमा ब्रह्मपुत्र नदीदेखि नेपालको कन्काई नदीसम्म फैलिएर बसेका थिए भन्ने कुरामा जोड दिएका छन् (Campbel, 1847, p. 109)। यस जातिका बारेमा विस्तृत रूपमा व्याख्या एवम् विश्लेषण भने Hodgson ले गरेका हुन्। यिनले १८४६ तिर आछामको ग्वालापाडा जिल्लादेखि नेपालको पूर्वी तराई दमक क्षेत्रसम्म फैलिएर बस्ने यस जातिको अध्ययन गरेका छन् (Hodgson, 1980, p. 106)। यो अध्ययनले पनि मेचे जाति प्राचीन समयमा भारत हुँदै नेपालको भूमिमा आई बसोवास गर्न थालेको कुरालाई सङ्केत गर्दछ। मेचे जातिका प्रजातीय सम्बन्धका विषयमा दुलाल (२०६७, पृ. ३३) ले यस प्रकार उल्लेख गरेका छन्:

यो जातिमा आफ्नै प्रकारको जातीय विशेषता पाइन्छ । शारीरिक वनावटका दृष्टिले मेचे जाति मंगोल जातिहरूसँग लगभग मिल्दो जुल्दो देखिन्छ । मंगोल स्कन्ध हिन्द मंगोल शाखाका जातिहरूसँग मेचे जातिको शारीरिक लक्षण एवम् विशेषता धेरै मिल्दछ । नेपालमा मंगोल जातिका मान्छेहरू भोट मंगोल शाखा र हिन्द मंगोल शाखा गरी दुइ थरीका छन् । भोट मंगोल शाखाका जातिहरू नेपालमा उत्तर भोट तिरबाट सिधै आएका हुन् । उनीहरूको वस्ती हिमाली भेकमा पर्दछ । यस्तै हिन्द मंगोल शाखाका मानिसहरू हिन्दूस्थान भएर नेपाल भित्रिएका हुन् । उनीहरू पहाड र तराईमा छरिएर बसेका छन् । यिनै जातिहरूमध्ये मेचे एक हो । यो जाति पनि हिन्दूस्थान भएर नेपालको भ्रपा जिल्लामा प्रवेश गरेको हुनु पर्दछ ।

मेचे जातिको वर्ण अन्य पहाडी मंगोल जाति भन्दा अलिक कालो हुन्छ । कालो र वाक्लो केश तथा दारी जुँगा र शरीरमा रौं कम हुनु यिनीहरूको शारीरिक विशेषता हो । स-साना आँखा पातला आखी भौं र नाकको प्वाल छेउको भाग फुकेको, मोटो ओठ, वाक्ला र लामा कान, वाक्ला गाला अन्य मंगोल जाति भन्दा केहि अग्लो मोटोघाटो शरीर हुनु यो जातिका थप शारीरिक विशेषता हुन् । महिलाहरू पनि अन्य मंगोल राई, लिम्बु जाति भन्दा केही अग्ला, लामो कपाल, लामा आँखा भएका देखिन्छन् । शारीरिक रूपमा मेचे जातिका बालबालिकाहरू सानैदेखि दरिला र खदीला हुन्छन् । समग्रमा मेचे जाति र उनीहरूको उत्पत्ति तथा नामकरण, बसोवास एवम् जनसङ्ख्या, गोत्र तथा थर, सामाजिक नेतृत्व, भेषभुषा तथा गरगहनाजस्ता पक्षका बारेमा आजसम्म पर्याप्त अध्ययन अनुसन्धान हुन सकेको छैन । यो यस क्षेत्रको ठूलो समस्या बनेको हो । यो अभाव परिपूर्तिका निमित्त मेचे जातिको परिचयात्मक अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत लेख तयार पारिएको हो ।

२. अनुसन्धानका समस्या

नेपालमा बसोवास गर्ने धेरै जातजातिका बारेमा विभिन्न दृष्टिकोणबाट मनग्य अध्ययन अनुसन्धान भएका छन् । केही समुदाय यस्ता छन् जसका विषयमा हिजोआजसम्म पनि पर्याप्त शोधखोज हुन सकेको देखिदैन । पर्याप्त अध्ययन हुन नसकेको जातीय समुदायान्तर्गत मेचे जाति पनि पर्दछ । मेचे जातिको जातीय पहिचान, यिनीहरूको उत्पत्ति तथा नामकरण, बसोवास एवम् जनसङ्ख्या, गोत्र तथा थर, सामाजिक नेतृत्व, भेषभुषा तथा गरगहनाजस्ता पक्षको पर्याप्त अध्ययन अनुसन्धान हुन जरुरी छ । तर यो समुदायका अपनत्व तथा मौलिक पहिचानका आधार मानिने त्यस्ता पक्षहरूका विषयमा उतिधेरै अध्ययन अनुसन्धान हुन सकेको छैन । यसर्थ यो यस क्षेत्रको प्राज्ञिक समस्या हो ।

३. अनुसन्धानका उद्देश्य

यो लेख मेचे जातिको परिचय दिने उद्देश्यले तयार पारिएको हो । यस क्रममा मेचे जातिको उत्पत्ति तथा नामकरण, बसोवास एवम् जनसङ्ख्या, गोत्र तथा थर, सामाजिक नेतृत्व, भेषभुषा तथा गरगहनाजस्ता पक्षको विस्तृत विश्लेषण गरेको छ । उक्त पक्ष नै प्रस्तुत लेखका विशिष्ट उद्देश्य हुन् ।

४. अनुसन्धानविधि

विश्लेषणात्मक र विवरणात्मक ढाँचामा अनुबन्धित यो अध्ययनमा सङ्ख्यात्मकभन्दा गुणात्मक तथ्याङ्क प्रयोग गरिएका छन् । प्राथमिक तथा द्वितीयक दुवै प्रकारका तथ्याङ्क एवम् सूचनाको विश्लेषण गरिएको यस लेखमा भएको छ । प्राथमिक तथ्याङ्क मूलतः भ्रपा जिल्लाको धाइजन, मेचीनगर, बाहुनडाँगी, इटाभट्टा, अनारमनी जस्ता गाउँवस्तीमा बसोवास गर्ने मेचे समुदायबाट सङ्कलन गरिएको हो । यस क्रममा अवलोकन र अन्तर्वार्ता विधि प्रयोग गरिएको थियो । द्वितीयक तथ्याङ्क पूर्वकार्य समीक्षाबाट सङ्कलन गरिएका हुन् ।

५. नतिजा तथा छलफल

यो अध्ययनमा प्राथमिक तथा द्वितीयक दुवै प्रकारका तथ्याङ्क एवम् सूचना सङ्कलन तथा विश्लेषण गरिएका छन्। विश्लेषणात्मक र विवरणात्मक ढाँचामा यो लेख अनुबन्धित छ। सङ्ख्यात्मकभन्दा गुणात्मक तथ्याङ्क यस अध्ययनमा प्रयोग गरिएका छन्। यस अध्ययनको नतिजा र छलफल प्रस्तुतीकरणका मेचे जातिको जातीय पहिचान, यिनीहरूको उत्पत्ति तथा नामकरण, बसोवास एवम् जनसङ्ख्या, गोत्र तथा थर, सामाजिक नेतृत्व, भेषभुषा तथा गरगहनाजस्ता पक्षको विश्लेषणगरी निष्कर्ष प्रविष्ट गरिएको हो।

मेचे जातिको उत्पत्ति तथा नामकरण

मेचे जातिको अर्को नाम वोडो हो। भूपा जिल्लाका निश्चित गाँउवस्तीहरूमा मात्र यो जातिको बसोवास पाइन्छ। नेपालको भूपाको अतिरिक्त यो जातिको बसोवास भारतको सिक्किम र भुटानमा रहेको बुझिन्छ। भारतमा निकै बर्ष अघिदेखि मेचे वा बोडो जातिले वोडो राज्यको रूपमा छुट्टै राज्यको माग गर्दै आन्दोलन चलाइरहेका छन् (दाहाल, २०५७, पृ. ३०)। मेचे जाति को हुन् ? यिनीहरूको उत्पत्ति कहिले कसरी भयो भन्ने सम्बन्धमा विभिन्न किसिमका किम्वदन्तीहरू पाइन्छन्। यस सन्दर्भमा दिवस (२०३९, पृ. १४) लेखेका छन्:

प्राचीनकालमा हेमन्त भूमी मंगोलिया) मा मंगोल नामक एक व्यक्ति वन्दथे। उनी स्वयम्भु मनु र सतरूपाका सन्तान थिए। उनका मुनाइडुवा, थोवोइडवा र योवोइडवा गरि क्रमश जेटो, माईलो र कान्छो गरी तीनवटा छोरा थिए। ती छोराहरूका सन्तानहरूमध्ये कान्छा योवोइडवोका सन्तान मंगोलियाको दक्षिण सुदुर पूर्व लागि जापान, वर्मा र श्याम पुगेर बसोवास गरे। माइलो थोवोइडवोका सन्तानहरू उत्तरी हिमाल नाघेर चीन लहसा पुगि उत्तर मंगोलियातिर पलायन भए। जेटो मुनाइडुवाका सन्तान किरातइडवा भारतीय उपमहाद्वीपको उत्तर पूर्व हिमालय विशेष गरी नेपाल र आसाममा बसोवास गर्न थाले। यिनै किरातइडवाका १० भाइ छोरामध्ये थाइदावा एक भाइ थिए। जसलाई कोचे, मेचे, धिमाल, थारु र दनुवारका पूर्वज मानिन्छन्। यिनै थाइदावाका तीन भाइ छोरामध्ये जेटो छोरा धिकोकपाकिरातका सन्तानहरू धिमाल भए। कान्छा थिरुकपाका सन्तान थारु दनुवार भए। सम्भवत माईला जसको नाम सम्म थाहा पाउन सकिएको छैन, उनकै सन्तान यिनै मेचेहरू हुनु पर्दछ।

यस जातिका सम्बन्धमा प्रचलित अर्को किम्वदन्तीअनुसार हेब्रु (यहुदी) समुदायका मोसेनको नेतृत्वमा भूमध्य प्रदेशमा रहेको किरात प्रदेशमाथि आक्रमण भयो। युद्धमा पराजित भएका किरातहरू आफ्नो ठाउँ छोडी भाग्न बाध्य भए। फलस्वरूप एसियाको पूर्वतिर भारतको हिमालय खण्डदेखि पश्चिम काश्मिर, काब्रु, काराकोरम, चीन र बर्माका विस्तारित भएर बसे। ती विभिन्न हाँगाहरूमध्ये कोचेहाडको नेतृत्वमा एउटा हाँगा उत्तर वगालको कुचविहार, नेपाल, आसाम आदि गाउँमा आए र तिनै हाँगाबाट मेचे, कोचे, धिमालहरू उत्पत्ति हुन गए (वसुमतारी, २०५५, पृ. ३)।

मेचे जातिको मुख्य थलो कहाँ थियो कितान साथ भन्न सकिएको छैन। प्रचलित जनश्रुतिलाई आधार मान्दा यो जातिको मूल थलो चीन हो। यिनीहरू मंगोल नश्लका हुन्। यस जातिका पूर्खा चीनबाट हिमाली श्रृङ्खलाहरू पार गर्दै पहाडै पहाडको वाटो हुँदै आसामको खसीया, जयन्तीया पहाडमा आई पुगे। पछि यिनीहरूको बसोवास मंगोलियाका जयन्तीय राजासँग हुन गयो। यिनीहरूले त्यहाँ आफ्नो राज्य खडा गरे। यस भनाईलाई पुष्टि गर्ने त्यस्तो कुनै आधिकारिक आधार नभए तापनि तेह्रौँ सताब्दीतिर आसामका केहि क्षेत्रहरूमा मेचे राज्यको स्थापना भइसकेको देखिन्छ। हिडडुल गर्ने क्रममा मेचे जातिको एउटा शाखा असामको कछार भन्ने स्थानमा बसोवास गर्न थाल्यो। यिनीहरूलाई कच्छरी भन्न थालियो। आसाममा एकथरी मेचेहरू वोडोनामले परिचित हुनका साथै डिम्वापुरलाई राजधारी बनाई राज्य गर्न लागे अर्को थरी भने जीवनयापनको खोजीमा आसामको वुवानी श्री नदीको वालुवा सोरेर सुनका कण जम्मा गर्न थाले जसलाई सुनवाल भन्न थालियो (दुलाल र भण्डारी, २०५९, पृ. ३५)।

मेचे आफू किंरात भएको कुरा उल्लेख गर्दछन्। किंरात जात जातिसँग यिनीहरूको कुनै कुनै कुरामा समानता पाइन्छ। किंरातहरूले जस्तै मेचे जातिको मानिसहरू पनि आफ्नो कुलदेवता शिवलाई मान्दछन्। आसामका वोडोहरूमा प्रचलित जनविश्वासअनुसार महाभारत कालमा उनीहरूका पुर्खाहरूको उल्लेखनीय भूमिका थियो। त्यसवेला प्रचलित लोकोक्तिलाई हेर्दा ज्योतिपुर जरकासुरका पुत्र राजा भगदत्तको राजधानी थियो। त्यस ठाउँलाई अहिले गौहाटी भनिन्छ। सो राजधानी पश्चिमोत्तरमा अर्को एउटा छुट्टै मातृसतात्मक राज्य थियो। उक्त राज्यको अधिश्चर्या प्रमिला देवीको विवाह वीर अर्जुनसँग भयो। वर्तमान आसामअन्तर्गत पर्ने शोणितपुर त्यस समयमा राजा वाणासुरको राजधानी प्राग ज्योतिपुर सीमावर्ती क्षेत्रमा थियो। राजा वाणासुर र नरकासुर मित्र थिए। राजा वाणासुरको रूपमती राजकुमारीले आफ्नी सहचारिणी चित्रलेखाको सहयोगद्वारा श्री कृष्णका नाति अनीरुद्रको अपहरण गराई आफ्नो महलमा ल्याएर राखिन्। यो घटना थाहा पाएर राजा वाणासुरद्वारा अनीरुद्र बन्दी बनाइए। यो घटनाको सूचना हैहय वंशका दुइ दाजुभाइ मेचे र कोचेले श्रीकृष्ण समक्ष पुऱ्याए। श्रीकृष्ण र वाणासुरको भयंकर युद्ध भयो। वाणासुरका मित्र नरकासुरको शक्ति समेत श्रीकृष्णको विरुद्धमा खिनियो। तापनि अन्त्यमा श्रीकृष्ण विजयी भए। वाणासुरले उषाको विवाह अत्यन्तै धुमधामका साथ अनिरुद्रसँग गरी दिई आपसी शत्रुता कुटुम्बेरीमा परिणत गरे। उता श्रीकृष्णद्वारा आफ्ना सन्देशवाहक हैहय वंशका मेचे र कोचेलाई राजा वाणासुर र नरकासुरबाट अनिरुद्रलाई दाइजो दिइएको भूमि उपहार स्वरूप प्रदान गरियो। यसरी यस भूमिमा मेचे र कोचे दुइ माण्डलिक राज्य स्थापना भए। यी दुवै राज्यको सीमा क्षेत्र पूर्वमा मानस नदी, दक्षिणमा ब्रम्हपुत्र, उत्तरमा हिमश्रृङ्खलाकोमध्य भाग र पश्चिममा ध्रुव नदीसम्म फैलिएको थियो।

मेचेको भाग वा राज्यमा परेको भूभाग उत्तरतिरको हिम श्रृङ्खलाबाटमध्यभाग र ध्रुवनदीसम्मको क्षेत्रफल थियो। यसरी राज्य स्थापनाको वारेमा आसामका वोडोहरूमा यस किसिमको धारणा प्रचलित छ र उनीहरू आफ्नो सम्बन्ध श्रीकृष्णसँग जोड्ने गर्दछन्। यद्यपि यस विषयलाई पुष्टि गर्ने ऐतिहासिक प्रमाणको भने अभाव छ।

मेचे जातिका सम्बन्धमा प्रचलित अन्य किम्बदन्तीहरूमा यस जातिको विभिन्न किसिमको वर्णन पाइन्छ। ती किम्बदन्तीहरूमध्ये प्रायः अधिकांश मेचेहरूले विश्वास गर्ने किम्बदन्तीहरू यस प्रकार छन्। मेचे र राईको उदभववारेमा एउटा यो भनाई मेचेहरू बीचमा प्रसिद्ध छ। उक्त किम्बदन्तिअनुसार परापूर्व कालमा पहाडमा टूलो अनिकाल परेपछि तराईमा जंगल फडानी गर्ने र खेती गरी आफ्नै समस्या हल गर्ने उद्देश्यले दुइ दाजुभाइ तराई भर्दछन्। तराईमा जङ्गल फाड्दै अगाडि रहेको अवस्थामा भाइलाई शौच लागेछ भाइ शौच गर्न बसेका बखत दाजु बाटो बनाउदै अगाडि बढेछ। शौच गरिसकेपछि भाइले दाजुलाई कहि पनि देखेन। उ चारैतिर दाजुको खोजीमा भौतारियो, चिच्यायो, रोयो करायो,। अन्त्यमा दाजु नभेटिए पछि खोज्दै मेची नदीसम्म पुगेर फहाड नै फर्किए छ। त्यस बेलासम्म मेची नदी तरेर पारी गएका दाइका सन्तान मेचे हुन गए। यसरी राई र मेचेलाई दाजुभाइका सन्तान मानिन्छ।

यो किम्बदन्ती पनि कहाँ कतै भिन्न रूपमा उल्लेख गर्ने गरेको पाइन्छ। जसलाई निम्न रूपमा पनि वर्णन गरेको देखिन्छ। कुनै समयमा दुइ दाजु भाइ तीर्थ गर्न काशी गएर फर्कदा कुनै कारणवस भाइ पछाडि छुटेछ। दाजुले भाइलाई बाटो चिन्ह स्वरूप केराको बोट र बोहरीको रुख काट्दै अगाडि बढेछ। दाजु पहाडमा आई लिम्बु भएछ। केराको टुसो पलाई सेकेको र बोहरीको रुख कालो भईसकेको देखेर भाई हतास भएर तराईमा नै बसी धिमाल भएछ। यसरी राई, लिम्बु, मेचे, धिमाल, थारु, दनुवार आदि मंगोल मुलका जातिहरू आफूहरू दाजुभाइ नै रहेको तर कारणवस छुट्टिई बिभिन्न थर भएको विश्वास गर्ने गर्दछन्। यद्यपि यो जनश्रुति कै रूपमा रहेको छ। यसमा कुनै ऐतिहासिक आधार भने छैन।

मेचे शब्दको उद्भव र सो जातिको नाम कसरी मेचे रहन गयो भन्ने कुराको वास्तविक तथ्य हालसम्म फेलापर्न सकेको छैन । यसलाई बिभिन्न ठाउँमा विभिन्न तरिकाले ब्याख्या र विश्लेषण गर्ने गरिन्छ । यस बारे अनेकौं व्यक्तिहरूले आ-आफ्नै ढङ्गले अनुमान र वर्णन गर्ने गरेका छन् । धेरै जसोले मेचे र मेची शब्द बीच एक अर्कामा निकटतम सम्बन्ध रहेको बताउँछन् । तर प्रमाण प्राप्त हुन सकेको छैन ।

नेपाली बृहत शब्दकोष अनुसार संस्कृत शब्द मेचकको नेपाली अर्थ अन्धाकार अँधेरो हो । वास्तवमा मेचे जातिका मानिसहरू पनि पहिला अँधेरो मा जंगलमा बस्न मन पराउँथे । जङ्गल फडानी गरी आगो सल्काउदै खरानीको मल खेतिपातिमा गर्दथे । जङ्गलको अँधेरोमा बस्ने भएकाले त्यस्तो समुदायलाई संस्कृतमा मेचक मानियो । पछि मेचक शब्द प्राकृतमा मेच्छ भयो नेपालीमा मेचे हुन आइपुग्यो । यसै ग्रन्थमा मेचे शब्दको अर्थ मेची अञ्चलअर्न्तगत भापा जिल्लामा बसोवास गर्न एक जाति भनिएको छ (पोखरेल, २०५७, पृ. १५) ।

मेचे समुदायका एक व्यक्तिअनुसार मेचे नदीको नाम राख्ने नै उनीहरूको पूर्खा रहेको र राणा शासनकालमा जङ्गलबहादुरको परिवारसँग यीनीहरूको वैवाहिक सम्बन्ध स्थापित भई जग्गा विर्ता पाएका थिए । उक्त विर्ता गङ्गा रानी विर्ताका नामले प्रख्यात छ (पोखरेल, २०५७, पृ. १६) । हिजोआज पनि भापामा चारआलीदेखि दक्षिणतर्फ रानी विर्ता नाम गरेको ठाउँ छदैछ । माथिको यो भनाइले मेचेहरू मेची नदीको नाम मेची रहनु राणाकालको उदय हुनुभन्दा अघिदेखि यस क्षेत्रमा बसोवास गर्दथे भन्ने सङ्केत गर्दछ । भापामा बसोवास गर्ने मेचेहरूको आसाम, पश्चिम बंगालमा रहेको वोडो र शैवहरूसँग विहावारी चल्दछ । उनीहरूका धेरै आफन्तहरूको बसोवास नेपाल बाहिर रहेको छ । स्थानीय मेचे समुदायका जेष्ठ सदस्यहरूको भनाइअनुसार उनीहरूको जनसङ्ख्याको ठूलो भाग नेपाल बाहिर रहेको बुझिन्छ (दुलाल, २०६७, पृ. ३९) ।

यो समूह लाई मेची नदिको किनारमा बस्ने जाति भएको हुनाले नै मेचे भनिएको हो । सम्भवत मेचे जातिको बसोवास क्षेत्रमा बग्ने नदी हुनाले उक्त नदिको नाम मेची रहन गयो । हाल पनि मेचेहरूको अधिकांश बस्ती मेची नदिको वरिपरि रहेको तथा नाममा पनि मेचे र मेचीको समानता पाइने भएको हुँदा यस जातिको नाम मेची नदिबाट नै भएको अनुमान गर्न सकिन्छ । वास्तवमा यी दुइ शब्द बीचको समानताले मेचे जाति र मेची नदि बीचको ऐतिहासिक सम्बन्धलाई पुष्टि गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ ।

वास्तवमा तेह्रौं शताब्दीमा नै आसामका विभिन्न ठाँउमा मेचेहरूको राज्य स्थापना भइसकेको थियो । त्यतिखेर पनि यो जाति मेचे नै भनेर चिनिन्थ्यो । अतः मेची नदीबाट यो जातिको नामाकरण भएको कुरालाई पुष्टि गर्न सकिन्न । यद्यपि अति प्राचीन कालमा यो जातिका पूर्खा चीनबाट दक्षिण पश्चिम तिर आउदा मेची नदीकै आसपासमा बसोवास गरेका थिए । मेची नदीबाट यिनीहरूका नामाकरण भएपछि यो समूह आसाम तिर लाग्यो । मेची नदीको बारेमा नसुन्ने नदेख्ने तिनीहरूका सन्तान मेचे कहलाए भन्ने तर्क पनि गर्न नसकिने होइन । तर नदीको नाम मेची कहिलेदेखि रहन गयो भन्ने प्रश्न पनि अनुत्तरित छ । स्मरणीय कुरा के छ भने मेची नदीको पहाडी भागमा अर्कै नाम छ (खनाल, २०३५, पृ. ३) ।

मेचेहरूको भनाईमा तिनीहरूका पूर्खा मंगोल मुलुकबाट चीन हुँदै काठमाडौं पुगेका थिए । तिनीहरू शिव पूजक थिए । तिनीहरूका पुर्खाले मच्छेन्द्रनाथलाई शिवको रूप मानेर पूजा गर्न थाले । तिनीहरू मच्छेन्द्रनाथका पुजारी भए । त्यहाँका मान्छेले यिनीहरूका पुर्खालाई भेच्छे भन्दथे । यही 'मेच्छे' शब्द अपभ्रंश हुदै कालान्तरमा मेचे रहन गएको हो । तर यस भनाईलाई पनि प्रमाणित गर्ने ऐतिहासिक प्रमाण प्राप्त गर्न सकिएको छैन चेमजोड (१९६६, पृ.

९-१०) । ले 'मेचे' शब्दको उत्पत्तिलाई प्रागैतिहासिक कालसँग जोड्न सकिन्छ । 'प्रसिद्ध किरात राजा नरकासुरे जो प्राग ज्योतिषपुरलाई राजधानी बनाई राज्य गर्दथे । उनलाई 'म्लेच्छ' राजा भनिन्थ्यो । उनी म्लेच्छ वा मेचे जनताका राजा थिए भनेका छन् ।

बसोवास एवम् जनसङ्ख्या

नेपाल पूर्वी भागको तराई क्षेत्रमा पर्ने भापा जिल्लामा बसोवास गर्ने मेचे जातिको आफ्नै प्रकारका जातीय विशेषता छन् । भारतको आसाम, पश्चिम बंगाल, सिक्किम तथा भुटानको केही क्षेत्रहरूमा पनि मेचे जातिको बसोवास पाइन्छ । नेपालमा भने भापा जिल्लाका पूर्वी दक्षिणका खासगरी जलथल, भद्रपुर, लखनपुर, अनारमुनी, ज्यामिरगढी, बाहुनडाँगी, शनिश्चरे, चकचकी, महेशपुर, बनियानीजस्ता विभिन्न गाउँवस्तीहरूमा यिनीहरूको बसोवास रहेको छ । यीमध्ये सबैभन्दा धेरै बसोवास भएका क्षेत्र क्रमशः जलथल, धाईजन र मेचीनगर हुन् ।

नेपालमा यो जातिको बसोवासको इतिहास कति पुरानो हो भन्ने सन्दर्भमा यसप्रकारको एउटा लोकोक्ति प्रचलित छ । मेचे समुदायकै एक व्यक्तिकाअनुसार मेचे नदीको नाम राख्ने नै उनीहरूको पूर्खा रहेको र राणा शासनकालमा जङ्गबहादुरको परिवारसँग यिनीहरूको वैवाहिक सम्बन्ध स्थापित भई जग्गा विर्ता पाएको बुझिन्छ । उक्त विर्ता गङ्गा रानी विर्ताका नामले प्रख्यात छ (पोखरेल २०५७, १६) । हिजो आज पनि भापामा चारआलीदेखि दक्षिणतर्फ रानी विर्ता नाम गरेको ठाउँ छदैछ ।

नेपालमा यो जातिको जनसङ्ख्याको इतिहास विश्लेषण गर्ने हो भने वि.सं. २००८ को प्रथम जनगणनामा २५ हजार रहेको बुझिन्छ (दाहाल, २०५७, पृ. ३८) । वि.सं. २०३५ जनसङ्ख्या २३०६ र घर सङ्ख्या ३९२ पुगेको देखिन्छ (खनाल, २०३५, पृ.७) । जनार्दन दाहालले उल्लेख गर्नु भएको तथ्याङ्कअनुसार यो जातिको जनसङ्ख्या ३३३५ रहेकोमध्ये महिला सङ्ख्या १६५३ र पुरुषको सङ्ख्या १६८२ बुझिन्छ (दाहाल, २०५७, पृ.४०) । तर दाहालले उल्लेख गर्नु भएको जनसङ्ख्याभन्दा केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागबाट प्राप्त भएको जनसङ्ख्याको अवस्थामा भिन्नता पाइन्छ । केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागबाट प्राप्त तथ्याङ्कलाई हेर्दा मेचे जातिको जनसङ्ख्या कुल ३७६३मध्ये महिलाको सङ्ख्या १९३३ अर्थात् ५१.३७ प्रतिशत र पुरुषको १८३० अर्थात् ४८.६३ प्रतिशत रहेको बुझिन्छ । जुन नेपालको कुल जनसङ्ख्याको ०.०२ प्रतिशत हुन आउँछ (CBS, 2002, p. 32) । यद्यपि वि.सं. २०६८ को जनगणनाअनुसार यो जातिको जनसङ्ख्या महिला २६०२, पुरुष २२६५ गरी ४८६७ रहेको बुझिन्छ (CBS, 2012, pp. 150-156) ।

गोत्र तथा थर

मेचे समुदायमा अनेक थर तथा गोत्रहरू पाइन्छन् । यिनीहरूले आफ्नो थर र गोत्रलाई बंशको अस्तित्वको रूपमा लिने गर्दछन् । त्यसैले मेचे जातिको जातीय स्वरूपलाई स्पष्ट पार्नका लागि थरहरूको वर्गीकरण गर्नु पर्ने हुन्छ । यिनीहरूका विभिन्न थरहरूमा जातीय हिसावले सानो र ठूलो जात भन्ने भेदभाव पाइदैन । सबैको थरका मेचेहरूको सामाजिक प्रतिष्ठा समान देखिन्छ । मेचे जाति आफूलाई काँशी अर्थात् काश्यम गोत्र भएको बताउँदछन् । काँशी गोत्र कसरी रहन गयो भन्ने वारेमा स्पष्ट प्रमाण पाउन सकिएको छैन । कोही कोहीले काँशीबाट आएको हुनाले यो गोत्र रहन गएको कुरा बताउँछन् । मेचेहरूको गोत्र शिज हो । उनीहरू आफूलाई शिवमार्गी भनाउँछन् (पन्त, २०४१, पृ. १३९) । मेचेहरूको दुइ गोत्र रहन गएको आभास पाइए तापनि शिज गोत्र शिवमार्गी भएको हुनाले भनिएको हुनु पर्दछ । वास्तवमा मेचेहरूलाई चिनाउने वास्तविक गोत्र चाहिँ काँशी गोत्र नै हो ।

मेचे समुदायमा आफ्नो थर अनुसार पेशा अवलम्बन गर्ने परम्परा पाइन्छ। सन्तलाल मेचेका अनुसार वास्माथा, वोस्मतारी नाजेनारी, मछाहारी, छौम्फ्राम्हारी, हाजोआरी, दैमारी, हाजरी, वरगयारी, वामोदा, फादाम, सोवाइनी, वोरोगाउँ यस समुदायमा पाइने प्रमुख थरहरू हुन् (मेचे, २०५४, पृ. ५५, ११९)। यद्यपि माथि उल्लेखित थरहरू भन्दा केही फरक देखाउँदै एस.एल. शर्माले निम्न थर भएका मेचेहरू उल्लेख गरेका छन्: नाजिनारी, छौफ्रारी, मच्छाहारी, गयारी, हाजोआरी, हायैनारी, रौगदैयारी, सगीयारी, बोआरी-वौआरी, दैमारी, काफलारी र वरगयारी जस्ता थरको उल्लेख गरेका थिए (शर्मा, २०५१, पृ. ५२, ९)।

परम्परागत सामाजिक नेतृत्व

मेचे समुदायमा गाउँको रेखदेखको लागि वा उनीहरूको समाजको विभिन्न अप्ठ्याराहरूलाई समाधान गर्न प्रत्येक गाउँमा गाउँ बुढो हुन्छ। गाउँबुढाकै निर्देशनमा सो गाउँका महिला, पुरुष, युवा, युवती, केटाकेटी चल्ने गर्दछन्। बुढाबुढी तथा महिला मेचे समाजका सम्मानित व्यक्तिहरू मानिन्छन्। मेचे समाजमा शिक्षित व्यक्तिलाई अभै सम्मानित रूपमा हेर्दछन्। शिक्षित व्यक्तिबाट नै समाजको विकास गर्न र अप्ठ्याराहरूमा काम गर्न सहयोग पुग्दछ भन्ने विश्वास गर्दछन्। सामाजिक भावनाले मेचेहरूमा महत्वपूर्ण स्थान राख्दछ। चाडपर्वहरूमा पनि उनीहरू एक अर्काका सहयोगी हुन्छन्। विवाह वा अन्य सस्कारहरू सम्पन्न गर्दा आर्थिक भार नपरोस् भनी उनीहरू एकअर्कामा सहयोगी भावना राखी आर्थिक सहयोग समेत गर्न पछि हड्दैनन्। मेचे समाजभित्र मात्र नभएर उनीहरू अन्य जातजातिहरूसँग पनि सहयोगीको भावना राख्दछन्। मेलापात अँचो पैँचो आदि कार्यक्रममा अन्य जातिहरूसँग पनि उत्तिकै हात बाड्ने गर्दछन्।

मेचे समुदायमा आफ्नै समाजलाई संचालन, संरक्षण एवम् समुन्नत बनाउँदै लैजानका लागि प्रत्येक गाउँमा मुखियाहरू रहने परिपाटी पाइन्छ। गाउँ सञ्चालन गर्ने मुख्य व्यक्तिलाई यिनीहरू माखल वा माखलागिरी अर्थात् गाउँबूढो भन्दछन्। यो समुदायमा सबैभन्दा प्रतिष्ठित व्यक्ति माखल नै हो। गाउँको हर्ताकर्ता वा मुली भएर काम गर्ने माखल गाउँ गाउँमा नै छनौट हुने परम्परा रहेको छ। यो समुदायमा सबैभन्दा बलियो र तन्दुरुस्त व्यक्तिलाई माखल चुन्ने प्रथा थियो। तर आज भोलि सर्वसम्मतबाट गाउँको सुशिक्षित तथा प्रतिष्ठित व्यक्तिलाई माखल चुन्दछन्। माखलागिरीको मुख्य काम मेचे समाजमा प्रचलित नियम कानून र चालचलनको पालना गराउनु, गाउँका जनप्रतिनिधिहरूसँग सम्पर्क राख्नु, सरकारी निकायहरूसँग सम्पर्क राख्नु, विभिन्न सामाजिक कार्य पूजा आजाका लागि चन्दा भेटी सङ्कलन गर्नु, सङ्कलित रकम उपयुक्त तरिकाले खर्च गर्नु, सामाजिक नियम कानून उलङ्घन गर्नेलाई दण्ड जरिवाना गर्नु आदि हुन्।

माखलले उक्त काम कर्तव्य निस्पक्ष र कुशलतापूर्वक गर्नुपर्दछ। तोकिएको कर्तव्य पुरा गर्न नसकेको खण्डमा उसलाई उक्त पदबाट हटाउँदछ। अर्को योग्य माखलको छनोट गर्दछन्। माखललाई हटाउने यो समुदायको आफ्नै नियम छ। माखलको काम गाउँलेहरूलाई सन्तोषजनक लागेन भने अन्य छिमेकी गाउँका मानिसहरूको समेत सल्लाह र सहयोग लिई सम्बन्धित गाउँका मान्छेले माखलको सुँगुर वा कुखुरालाई घोचेर मार्ने काम गर्दछन्। यस कार्यलाई माखलले थाहा पाएपछि गाउँलेहरू आफ्नै काम कामकारवाहीबाट असन्तुष्ट भई न्याय खोजिरहेको छन् भन्ने बुझ्नु पर्दछ। यसपछि गाउँलेहरू जम्मा भई माखलद्वारा गरिएका अन्यायपूर्ण काम कारबाहीहरू प्रति छलफल

गर्दछन् । छलफलमा अपराध क्षमा गर्न योग्य भएमा क्षमा गरी काम सञ्चालन गर्न सोही माखललाई दिन्छन् । माखलले गरेको अन्याय क्षमा गर्न योग्य नभए सो माखललाई हटाई अर्को माखल छनौट गर्ने काम गर्दछन् । सामान्यतः वर्षमा एक पटक सबैले माखललाई मान्न जाने चलन छ । माखल मान्न जाँदा उपहार वा भेटी स्वरूप यथासक्य जाँड, रक्सी, कुखुरा, चामल लिएर जाने परम्परा पाइन्छ । साथै गाउँका सबै मानिसलाई माखलगिरीले भोज खुवाउने प्रचलन छ । यस प्रकार यस समुदायको सुम्पूर्ण सामाजिक संरचना वा बनोट माखलको निर्देशन बमोजिम हुनेगर्दछ ।

परम्परागत भेषभुषा तथा गरगहना

मेचे समुदायमा आफ्नै किसिमका परम्परागत पोशाक एवम् गरगहनाहरू प्रचलनमा देखिन्छन् । तराई क्षेत्रमा मेचेहरूको बसोवास केन्द्रित रहेको हुनाले तराईको रहनसहनमा मिल्ने प्रकारका पोशाक एवम्गरगहनाहरूले उनीहरू श्रृङ्गारिने गर्दछन् । मेचेहरूले लगाउँने पहिरन साधारण किसिमको हुन्छ । परम्परागत रूपमा पहिले पहिले आफ्नै घरको तानमा बुनेका लुगाहरू लगाउँने गर्दथे तर हिजो आज यो प्रक्रिया केही खस्कीएको अनुमान गर्न सकिन्छ । यद्यपि विभिन्न सरकारी तथा गैर सरकारी संस्थाबाट पाएको कडाको तान र धागोबाट पुनः कपडा बुन्न थालेका छन् । जसले गर्दा उनीहरू विस्तारै लाभान्वित हुदै गइरहेको देखिन्छ । धोती, कछाड, फालीखाँ, कन्दनी, लन्ठी, गन्जी, बछुला, आस्कोट, खास्टो, डोखना, खरुवा, आदिजस्ता पोशाकका साथै औंठी ईन्थी, नखाफल, गुन्दुङ्गईन्थी, शीरबोन, चन्द्रोहार, गोटामाला, बिछामाला, कुचिया, टकाआछान, अछानभरी, बासमतारी, सांखो, बाउठी, खली जस्ता परम्परागत पोशाक एवम्गरगहनाहरू यो जातिका मौलिक सांस्कृतिक धरोहरहरू हुन ।

६. निष्कर्ष

भापा जिल्लामा बसोवास गर्ने जनजातिहरूमध्ये मेचे जाति धर्म, संस्कृतिजस्ता मौलिक परम्पराका क्षेत्रमा धनी छ । मेचे जातिको बसोवास भारतको पश्चिम बंगाल, सिक्किम, आसाम र भुटानमा पनि पाइन्छ । यिनिहरूलाई भारतको पश्चिममा शैव र आसाममा बाठो भनिन्छ । नेपालमा पनि यस जातिलाई बोडो भन्ने परम्परा छ । त्यसैले यो जाति पनि भारतको सिक्किम, आसामबाट नेपालमा प्रवेश गरेको अनुमान गर्न सकिन्छ । नेपालमा भने भापा जिल्लामा विशेषतः जलथल, धाईजन, मेचीनगर, बाहुनडाँगी, ज्यामिरगढी, शनिश्चरे, चकचकी, अनारमुनी, भद्रपुर, लखनपुर, शरणामती, महेशपुर, बनीयानीजस्ता गाउँवस्तीहरूमा यिनीहरू बसोवास गर्दछन् । यस जातिको सामाजिक जनजीवन अन्य जातिहरूको जस्तै देखिन्छ । जन्म विवाह, अन्त्येष्टि जस्ता संस्कार जातीय मूल्यमान्यताअनुसार सम्पन्न गर्दछन् । हिन्दू धर्मसँग सम्बन्धित देवीदेवताहरूप्रति श्रद्धाभक्ति गर्दछन् । त्यसैले यिनिहरूलाई हिन्दूधर्मालम्बी नै हुन भन्न सकिन्छ । भगवान् शिवलाई बाठो र पार्वतीलाई माइनाउँवालिखुङ्ग्री भन्दछन् । घरदेवता, धामीभाँक्री, बोक्सी, डड्किन जस्ता कुराहरूमा विश्वास गर्ने यो जातिले दशैं, तिहार, लखिसेवा, डोले, ठाकुर, फगुवा, सिरुवा, शिवरात्री, रामनवमीजस्ता चाडपर्वहरू मनाउने गर्दछन् ।

सन्दर्भ सामग्री

खनाल, घनश्याम (२०३५). *भापाका मेचे जातिको सामाजिक सांस्कृतिक आर्थिक अवस्था*, कीर्तिपुर: लघु अनुसन्धान त्रि.वि ।

चेम्जोङ्ग, इन्मानसिं (१९६६). *किरात मुन्दुम् (किरातको वेद)*, पटना: राजेन्द्र राय योगी प्रेस, बुद्ध मार्ग विहार ।

दाहाल, जनार्दन (२०५७). *मेचे जाति एक अध्ययन*, कीर्तिपुर: (एम.ए. अ.प्र सोध पत्र) इतिहास केन्द्रीय बिभाग ।

- दिवश, तुलसी (२०३९). *धिमाल लोक धर्म र संस्कृति*, काठमाडौं: ने.रा.प्र.प्र.।
- दुलाल, लोकनाथ (२०६७). *मेचे जाति एवम् नातेदारी प्रथा, उन्नयन*, अङ्क ७६ काठमाडौं: उन्नयन प्रकाशन ।
- दुलाल, लोकनाथ र भण्डारी शंकर (२०५९). *मोरङ्ग एवम् भूपा जिल्लाका मेचे, किसान तथा धिमाल जातिको जातीय संस्कृति भल्किने खुला संग्रहालयको रूपमा विकास गर्न गाउँको छनौट*, काठमाडौं: प्रतिवेदन श्री ५ को सरकार संस्कृति पर्यटन तथा नागरिक उडडयन मन्त्रालय संस्कृति संरक्षण एवम् प्रर्वद्धन महाशाखा ।
- नेपाल सरकार (२०७२). *नेपालको संविधान*, काठमाडौं: कानुनी किताब व्यवस्थापन समिति ।
- पन्त, शास्त्रदत्त (२०४१). *भापाका आदिवासी*, ललितपुर: साभा प्रकाशन ।
- पोखरेल, खेमनाथ (२०५७). *मेचे र नेपाली भाषाको तुलनात्मक अध्ययन*, कीर्तिपुर (एम.ए.अ.प्र शोधपत्र) नेपाली केन्द्रीय विभाग ।
- मेचे, सन्तलाल (२०५४). *मेचे जातिको विशेष संक्षिप्त परिचय, सिरीजंगा विविध, पाचौं विशेषाङ्क* ।
- वसुमतारी, बुधलाल (२०५५). *किराँत, मेचे समुदाय*, भापा: दास मुक्ति प्रकाशन मण्डल ।
- शर्मा, एस.एल. (२०५१). *मेचे जातिको संस्कार परिचय, प्रज्ञा*, वर्ष २६, पूर्णाङ्क २८ ।
- Cambel, A. J. (1947). *Notes on Mechis in Language and Religion*, Calcutta: Asiatic Society.
- C.B.S.(2002). *Statistical Pocket Book Nepal*, Kathmandu: National Planning Commission, C.B.S.
- C.B.S.(2012). *Nepal population and Housing Census 2011*, (National Report) Kathmandu: National Planning Commission, C.B.S.
- Hemilton, F. B. (1971). *History of Cooch Behar*, Bangal: Journal of Asiatic Society Vol-III
- Hodgson H.D. (1880). *On the Koch, Bodo and Dhimal tribes in Missellineous Essays relating to India subjects*. London: Trubnere and Co.